

BADIY DISKURSDA LISONIY SHAXS MUAMMOSI

Abduraimova Zebiniso Ilhom qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o'zbek tili va adabiyoti universiteti

O'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi II kurs magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23219802>

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kundagi zamonaviy antroposentrik tilshunoslikning muhim kategoriyalaridan biri bo'lgan lisoniy shaxs tushunchasining badiiy diskursda namayon bo'lish xususiyatlari tahlil qilingan.. Tadqiqotda lisoniy shaxs tushunchasining nazariy asoslari, uning badiiy diskursdagi funksional-semantik tabiati, muallif va personaj lisoniy shaxsining o'zaro munosabati, milliy-madaniy masalalarini yoritilgan.

Kalit so'zlar: Lisoniy shaxs, badiiy diskurs, muallif nutqi, personaj nutqi, milliy-madaniy xususiyat.

Abstrakt. This article explores the manifestations of the linguistic personality-one of the core categories of contemporary anthropocentric linguistics-within artistic discourse. The study examines the theoretical foundations of the linguistic personality concept and analyzes its functional-semantic nature in literary texts. Furthermore, it illuminates the complex interrelation between the linguistic personalities of the character, while also addressing relevant national-cultural dimensions.

Keywords: Linguistic personality, artistic discourse, author's speech, character's speech, national-cultural characteristic.

Kirish. XX asr oxiri va XXI asr boshlarida tilshunoslik tarqqiyotida antroposentrik paradigm yetakchi metodologik yo'nalishlardan biriga aylandi. Til murakkab butunlik bo'lib, uning tarkibiy qismlari onologik, leksik, morfologik, sintaktik va uslubiy sathlarga ajratiladi.

Tilning har bir tarkibiy qismi, ya'ni sathning izchil sistemaviyligi, shuningdek bu sistemaning butunlik sifatida o'z tarkibiy qismlarining oddiy, arifmetik yig'indisidan iborat emas, balki undan kattaroq, alohidaligi uning sistemaviy tadqiqi jarayonida qator qiyinchiliklarni vujudga keltiradi. Zero, lisoniy zot hech qachon to'la-to'kis voqealanmaydi, lekin voqealangan har bir nutq parchasida uning turli zarralari qorishgan bo'ladi. Nutqiy parchalar esa lisoniy paradigmatic sistemaviylikka ega bo'lmagan, o'z butunligidan uzulgan hodisalardir. Ammo badiiy adabiyotning materiali sifatidagi til esa tamomila boshqacha tabiatga ega.

Til uning birliklari badiiy adabiyotga olib kirilgunga qadar ham muayyan moddiy shaklva mazmun, ma'noning birligi sifatida mavjuddir. O'z leksik, Grammatik ma'noga ega bo'lgan so'z, so'z birikmasi, gap kabi til birliklari yozuvchining badiiy maqsadiga bo'ysundirilgan holatda tegishli badiiy-estetik mazmunni yuzaga chiqarish, ifodalanish uchun qo'llaniladi. Shu tariqa avvaldan ma'noga ega bo'lgan birliklar badiiy asarning lisoniy to'qimasini yuzaga keltiradi.

Natijada, ijodkorning badiiy mahoratiga uyg'un ravishda yana yangi o'ziga xos badiiy ma'no-mazmunlar kashf qilinadi. Badiiy asar tili shunday murakkab hodisa bo'lib, filalogiya tarixida o'rganishga turlicha yondashib kelingan. Xususan, badiiy asar tili tadqiqi bilan bir umr shug'ullangan V. Vinogradov o'zining "Badiiy adabiyot tili haqidagi fan va uning vazifalari" nomli ma'ruzasida badiiy adabiyot tili to'g'risida gap ketganda "til" so'zi ikki xil ma'noda qo'llanilishini ta'kidlaydi, ya'ni: 1) u yoki bu milliy tilning sistemasini aks ettiruvchi "nutq" yoki "matn"; 2), san'at tili", badiiy ifoda vositalari sistemasi ma'nosida.¹

¹ Винаградов В.В. Проблемы русской стилистики. - М.: Высшая школа, 1981, с.184.

Adabiyotlar sharhi. O'zbek tilshunosligida ham badiiy asar tilini o'rganishga bag'ishlangan ishlarda, asosan, ikkita yo'nalish yetakchilik qilayotganini kuztish mumkin.

1. Lingvistik yo'nalish. Tilning muayyan tarixiy davrdagi holati, ayni holatga xos bo'lgan xususiyatlar, leksik, fonetik va grammatik jihatdan tilning hozirgi holati bilan umumiy va farqli jihatlarini ilmiy tadqiq etish maqsadida o'sha davrga oid adabiy-badiiy asarlarning tili o'rganiladi. Bunda badiiy asarlar, yozma yodgorliklar tili tadqiqot uchun material bo'lib xizmat qiladi.

2. Lingvopoetik yo'nalish. Badiiy asrani lingvopoetik o'rganishda esa tilning turli vazifalarga ega ekanligiga borib taqaladi. Tilshunoslikka oid zamonaviy adabiyotlarda tilning, asosan, to'rt-besh vazifasi qayd etiladi. 1. Kommunikativ vazifa-tilning kishilar o'rtasidagi asosiy aloqa vositasi ekanligi. 2. Ekspressiv vazifa-turli fikr va tuyg'ularni ifodalash vazifasi. 3. Konstruktiv vazifa-fikrlarni shakllantirish va tartibga solish vazifasi. 4. Akkumulyativ vazifa-ijtimoiy tajriba va bilimlarni to'plash vazifasi.² Ushbu paradigma doirasida tilni faqat grammatik jihatdan emas, balki insonning tafakkuri, dunyoni idrok etishi, ijtimoiy tajribasi, qadryatlari va kommunikativ faoliyati bilan uzviy bog'liq holda o'rganish kuchaydi. Natijada lisoniy shaxs, diskurs, nutqiy faoliyat, lingvokulturologik konsept, kommunikativ strategiya, pragmatik kompetansiya singari kategoriyalar tilshunoslik tadqiqotlarining markaziga chiqdi. Lisoniy shaxs tushunchasining zamonaviy ilmiy talqinida Yu.N. Karaulovning ishlari alohida o'rin tutadi.

Uning 1987-yilda nashr etilgan "Русский язык и язык и языковая личность" asari lisoniy shaxs nazariyasining fundamental manba sifatida qaraladi. O'zbek tilshunosligida ham lisoniy shaxs masalasi antroposentrik, lingvokulturologik, lingvopragmatik va lingvopoetik yo'nalishlarda tadqiq qilinmoqda. Jumladan, M. Umurzoqova lisoniy shaxsning shakllanishi va tadqiq etilishi, uning badiiy matnda voqealanishi hamda turli yondashuvlarni tahlil qilmoqda.

Tahlil va natijalar. Lisoniy shaxs tushunchasi o'z mohiyatiga ko'ra til egasining kommunikativ faoliyatini uning bilimlari, tasavvurlari, qadryatlari va nutqiy tajribasi bilan birgalikda o'rganishni taqazo etadi. Lisoniy shaxs tushunchasining lingvistikada shakllanishi va rivojlanishida Yu.N. Karaulovning ilmiy qarashlari alohida ta'kidlanadi. Chunki, olim, "lisoniy shaxs insonning til vositalaridan foydalanish jarayonida namoyon bo'ladigan individual xususiyatlari bilan bog'laydi" degan g'oyani ilgari suradi. Ya'ni, lisoniy shaxs-tilni egallagan va undan nutqiy faoliyat jarayonida foydalana oladigan shaxs bo'lib, uning nutqida dunyoqarashi, bilimlari, qadryatlari hamda kommunikativ maqsadlari o'z aksini topadi.³

Karaulov lisoniy shaxs tuzilishini uch asosiy daraja orqali tavsiflaydi: verbal-semantik (leksik-grammatik), lingvokognitiv va motivatsion-pragmatik darajalar. Verbal-semantik daraja shaxsning til birliklarini bilish va ulardan foydalanish imkoniyatlarini ifodalaydi. Lingvokognitiv daraja shaxsning olam haqidagi bilimlari, tushunchalari va konseptual qarashlari namoyon bo'ladi. Motivatsion-pragmatik daraja esa shaxsning kommunikativ maqsadi, ehtiyoji, munosabati va nutqiy faoliyatga undovchi motivlarni aks ettiradi. Karaulov konsepsiyasining muhim jihatlari shundaki, lisoniy shaxsning nutqiy faoliyati uning individual tajribasi bilan bir qatorda muayyan ijtimoiy va madaniy muhit ta'sirida shakllanadi. Shu sababli lisoniy shaxsni o'rganishda til birliklarining o'zi bilan cheklanib qolmasdan, ularning ortida turgan bilim, qadriyat, dunyoqarash va kommunikativ niyatni ham tahlil qilish zarur.

Ma'lumki, diskurs (fr. Diskours-nutq, harakat) termini jahon tilshunosligida bir necha xil ma'noda talqin qilinadi.

² Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка- Ленинград, 1975, с-44

³ Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность.-М.:Наука, 1987.-С.3-8.

Bu termin dastlab bog'lama matn tushunchasini ifodalagan bo'lsa, keyinchalik suhbat, dialog tushunchalariga nisbatan qo'llanila boshladi.⁴ Shu bilan birga, diskurs so'zi ifodalagan hodisani sof tilshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etib bo'lmazligi, bunda psixologiya, jamiyatshunoslik, falsafa, kognitologiya kabi bir nechta fanlarning hamkorligini taqozo etilishi ham haqiqatdir. Diskurs tushunchasining bu tarzda talqin etilishiga antroposentrik paradigmaning shakllanishi va rivojlanishi katta ta'sir ko'rsatadi. Chunki, diskursiv faoliyat, ya'ni ongli tarzda nutq yaratish va uni idrok etish jarayoni shaxs omilini o'rganishni taqazo etadi. Bu jarayon esa lisoniy faoliyatga bir necha nuqtai nazardan yondashish kerakligini bildiradi.

Diskursiv faoliyat jarayonini o'rganmasdan turib diskurs hodisasini tushuntirib bo'lmaydi. Diskursiv faoliyat-nutq yaratish va uni idrok etish jarayonidir. Binobarin, ushbu jarayon nutq yaratuvchi –adresant va uni qabul qiluvchi –adresat shaxsi bilan uzviy bog'liqdir.

Bu esa diskursiv tahlil psixolingvistika, sotsiolingvistika, kognitiv lingvistikaning bir nuqtada kesishishini taqazo etadi.

Nutq yaratilishi haqida so'z borar ekan, generativ(transformatsion) grammatika nazariyasini eslamaslik mumkin emas. Nutq yaratilishida yana bir masala –til va tafakkurning aynan yoki alohida hodisalar ekanligi bahsli munozaralardan biri bo'lib kelmoqda. Eng so'ngi qarashlarga ko'ra til va tafakkur o'zaro ajralmas hodisadir. Lekin ularning ikkalsi bir narsa emas.

Til-tafakkurning ifoda shakli.

Muallif nutqi-bu badiiy asarda qahramonlar dialogi (shaxslararo suhbat) yoki manalogiyadan tashqari, bevosita yozuvchi tomonidan bayon etiladigan, voqea-hodisalarni, qahramonlar holatini va atrof-muhitni tasvirlaydigan nutqdir. Masalan, o'zbek adabiyotining durdonasi bo'lmish Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romanida: "Otabek qumg'onni⁵ qaytarib qo'yib, joynamoz ustiga o'tirdi va boshini quyi solib, chuqur bir xayolga ketdi."

Bundan ko'rinib turibdiki, parchada qahramonlar gapirmaydi, balki muallif o'zi voqea joyini va qahramonning harakatlarini kitobxonga tasvirlab beradi. Muallif lisoniy shaxsi badiiy olamni yaratadi, ularning individual xususiyatlarini belgilaydi va o'quvchini ma'lum interpretativ yo'nalishga boshlovchi lingvopoetik tizimni shakllantiradi. Personaj lisoniy shaxsi esa muallif tomonidan yaratilgan badiiy obrazning nutqiy ko'rinishidir.

Personaj nutqi badiiy diskursda lisoniy shaxsni shakllantirishning eng faol vositalaridan biri hisoblanadi. Personajning:

- So'z tanlovi;
- Gap qurilishi
- Frazologik birliklardan foydalanish;
- Maqol va matallarga murojaati;
- Shevaga xos birliklarni qo'llashi;
- Metafora va o'xshatishlari;
- Undov va modal birliklar;
- Kinoya va ellipsidan foydalanishi uning lisoniy portretini yaratadi.

Shu ma'noda badiiy personajni faqat tashqi tasvir orqali emas, nutqiy xatti-harakatlari orqali ham tavsiflash mumkin. Lisoniy shaxsning milliy madaniy xususiyatlari insonning muayyan millatga mansubligi, uning tili, dunyoqarashi, urf-odatlar va madaniy qadryatlarining nutqda qanday namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

⁴ Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск VIII. Лингвистика текста.-М.:Прогресс,1978.-С.467-468.

⁵ Qumg'on-asosan misdan yasaladigan, cho'y qaynatish yoki tahorat olish uchun mo'ljallangan qopqoqli va dastasiz maxsus idish.

O'zbek tilimiz milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettirishda o'ziga xos va juda boy tizim hisoblanadi. Bu xususiyatlar tilimizdagi muomala madaniyati, milliy tushunchalar va xalq og'zaki ijodida yaqqol ko'rinadi. O'zbek madaniyatida lisoniy shaxsning eng birinchi xususiyati-andoza va andisha hisoblanadi. Begona yoki o'zidan katta yoshdagi insonlarga nisbatan "Siz" deb murojat etilishi yoki akrobachilik terminlarini (aka, opa, amaki, xola) qon-qarindosh bo'lmaganlarga ham hurmat yuzasidan qo'llanilishi bunga misol bo'la oladi. Shuningdek, bizning tilimiz fотиha, duo va yaxshi tilaklar bilan boyitilgan. Masalan, salomlashganda shunchaki "salom" emas, "Assalomu alaykum, yaxshimisiz, uydagilar tinchmi?" kabi ketma-ket so'rashish milliy muloqatimiz ko'rinishidir. Bu kabi jihatlar o'zbek adabiyotida qahramonlarning milliy lisoniy tabiati, ularning nutqi orqali mukammal ochib beriladi. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida Otabek va Kumushning muloqatidagi sharqona ibo, bir-biriga "Siz" deb murojaat qilishi, nutqida diniy-falsafiy tushunchalarning ko'pligi yuksak madaniyatli o'zbek lisoniy shaxsining eng go'zal namunasidir.

Xulosa qilib aytganda, lisoniy shaxs shunchaki gapiruvchi odam emas, u milliy madaniyatning ko'zgusidir. Inson qaysi tilde va qanday iboralar bilan fikrlasa, uning milliy o'zligi ham nutqida xuddi shunday namoyon bo'ladi.

Xulosa. Badiiy asarda insonning kimligi uning tashqi tashqi tasviri bilangina emas, balki qanday so'zlashi, qanday murojat qilishi, qaysi iboralarni tanlashi, qaysi qadryatlarga murojaat qilishi orqali ham namoyon bo'ladi. Badiiy diskursda esa ushbu komponentlar mualliflik estetikasi orqali qayta tashkil etiladi. Natijada, lisoniy shaxs oddiy nutq egasidan badiiy-estetik subyektga aylanadi. Demak, badiiy diskursni lisoniy shaxs nuqtayi nazaridan o'rganish nafaqat personajning nutqiy xususiyatlarini aniqlash, balki uning ortidagi milliy dunyoqarash, individual tafakkur, qadryatlar tizimini ham bilish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karaulov Yu.N. Русский язык и языковая личность. – Москва: Наука, 1987. – 264b.
2. Bakhtin M.M. Speech Genres and Other Late Essays. – Austin: University of Texas Press, 1987.
3. van Dijk T.A. Discourse, Context and Cognition. // Discourse Studies. – 2006. – Vol. 8, No. 1. – P. 159–177.
4. Van Dijk T.A. Discourse-cognition-society: Current state and prospects of the socio-cognitive approach to discourse. – Letrônica, 2016.
5. Umurzoqova M. Tilshunoslikda lisoniy shaxs talqini. – Zamonaviy fan va tadqiqotlar, 2024.
6. Normurodova N.Z. Verbalization of Linguistic Personality in Literary Discourse. – European Journal of English Language, Linguistics and Literature, 2019.